

FEYK MA'LUMOTLARNING TARQALISH TEXNOLOGIYALARI

Ziyodullayeva Xumora Ilhom qizi

O'zDJTU Media va kommunikatsiya fakulteti talabasi

Annotasiya. Ushbu maqola feyk xabarlarining kelib chiqishi, insonga, jamiyatga ta'siri hamda soxta xabar tarqalishining oqibatlari va javobgarliklari to'g'risida. Shuningdek, mazkur maqola mavzusi yuzasidan o'zbek hamda jahon ilmiy adabiyotlarida keltirilgan fikrlar umumlashtirilib, taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoqlar, feyk, veb-saytlar, omma, fishing, moddiy manfaat, siyosiy manfaat.

Abstract. This article is about the origin of fake news, its impact on people and society, and the consequences and responsibilities of spreading fake news. Also, the opinions presented in the Uzbek and world scientific literature on the topic of this article are summarized, suggestions and recommendations are presented.

Key words: Social networks, fake, websites, public, phishing, material interest, political interest.

KIRISH

Feyk xabar o'zi nima? "Feyk"- ingliz tilidan olingan bo'lib, ya'ni soxta, uydirma, yolg'on degan ma'nolarni anglatadi. Umuman olganda feyk – asosan internet kanallari orqali tarqatilishi urf bo'layotgan soxta xabarlar yoki ma'lumotlardan iborat.

Feyk - so'zining yigirmadan ortiq ma'nolari bo'lib; soxta, yolg'on, qalbaki, haqiqiy emas, bo'xton, aldoqchi, uydirma, noxolis, sun'iy, uyushtirilgan, ayyor, chalkash, nayrang, ig'vo, xiyla, chalg'itish kabi so'zlar ana shular jumlasidandir. Odamlarni chalg'itish, noto'g'ri yo'lga boshlash, moliyaviy yoki siyosiy foyda ko'rish maqsadlarida ma'lum bir axborotning soxtalashtirilishi yoki ijtimoiy tarmoqlar va an'anaviy OAV orqali yolg'on xabarlarining tarqatilishi "fake news" deyiladi. Ular bugungi kunda yangilik emas. Misol uchun, ikkinchi jahon urushi davrida ham harbiy harakatlar paytida yolg'on "g'alaba" xabarlar tarqaldi, uchinchi reyxnning ko'plab manipulyatsiyasi sodir bo'ldi. Polshaning nemis reysiga hujumi haqida mutlaqo soxta ma'lumotlar bor edi o'sha davrlarda – natija esa halokatli oqibatlarga olib keldi – 70 million insonni o'z domiga olib ketgan jahon urushi boshlandi.

Keng ma'noda "Fake News" - bor narsani ko'rsatishga qaratilgan har qanday qalbaki, soxta yangiliklar, g'iybat, uydirma, va maxfiy-yashirin qoidalar aralashmasidan iborat. Bu hodisa oshkor etish osonroq bo'lgan azaldan mavjud yolg'on axborotdan ko'ra xavfliroqdir. "Feyk yangiliklar" yolg'on-yashiq xabarlar tarqalishdan kelib chiqadi, biroq bu hodisaning yangiligi zarar keltirishga astoydil urinishdan iboratdir. Axborot imkoniyatlarini cheksizlikka daxl etadi. Asossiz, uydirma xabarlarni tarqatishdan maqsad kimnidir yoki nimanidir yomonlab ko'rsatish, noto'g'ri, soxta axborot tarqatish orqali axborot iste'molchilari orasida, auditoriyada muayyan tashkilot, idora davlat arbobi, siyosiy shaxs, taniqli odamlarga nisbatan ishonchsizlik paydo qilishidir.

Insoniyat iste'mol qiladigan ma'lumotlar ichida eng xaridorgiri axborotdir. Unga ehtiyoj hamisha yuqori bo'lgan. Oxirgi yillarda OAV axborot uzatish kanallaridan ham ko'ra fikr almashish vositasiga aylanib qolmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda borgan sari blogerlarning faoliyati ortib, jamoatchilik yetakchilarning fikrlari auditoriyani an'anaviy OAV va internet axborot resurslarida sekin-asta tortib olmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, forumlar, foto va video hostinglarda omma e'tiboriga havola etilayotgan materiallar foydalanuvchilar orasida keng muhokama qilinyapti. Oddiy o'quvchi, tomashabin, tinglovchi yoki internetdan foydalanuvchilar birdaniga internetdan to'g'ri axborot bilan "feyk yangiliklar" ning farqini ajrata olmaydi. Ayniqsa, u jozibali, qiziquvchi tabiatiga ko'ra, rasmiy, siyqasi chiqqan, quruq, faqat faktlardan iborat bo'lgan oddiy xabarlariga qaraganda, kreativligi, shov-shuvligi, e'tiborni tortishi bilan, ommani o'ziga jalb etadi.

Yurtimizda ijtimoiy tarmoqlar orqali chiquvchi yoki raqobatchini obro'sizlantirish yoxud iqtisodiy zarba maqsadida asoslanmagan, yolg'on ovozli, foto va videoxabarlarni tarqatish Jinoyat kodeksining 192-moddasida belgilangan javobgarlik bilan jazolanadi. Shuningdek, yolg'on xabar tarqatganligi uchun fuqaroviy javobgarlik ham mavjud. Xususan, Fuqqarolik kodeksining 102(1) moddasida shaxsning or-nomusi, sha'ni va qadr-qimmati hamda ishchanlik obro'sini haqoratlovchi ma'lumotlarni tarqatish tufayli ma'naviy zarar yetkazilgan bo'lsa, yetkazuvchining aybidan qat'iy nazar qo'llanishi lozimligi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, Jinoyat kodeksining 244 (olti) moddasiga muvofiq ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin ham ushbu xatti-harakatlar takror sodir etilsa, BHMning 200 barobarigacha (44 mln 600 ming so'm) miqdorda jarima yoki 300 soatgacha majburiy jamoat ishlari, 2 yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki 2 yilgacha ozodlikni cheklash bilan jazolanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ba'zan odamlar yolg'onligi aniq bo'lib turgan axborotga ko'proq ishonishadi. Chunki inson tabiatida yolg'oniga ishonish kuchliroq. Yolg'on xabarda kimningdir sha'niga nisbatan salbiy fikrlar bo'ladi. U, albatta, tanqidiy bo'ladi. Axborot oluvchilar odatda haqiqiy holat baribir yashiriladi, degan gumonda yolg'on mazmundagi axborotga va yolg'onligi aniq bo'lib turgan ma'lumotga ko'proq ishonishadi. Chunki inson tabiatida haqiqiy holat baribir yashiriladi, degan gumonda yolg'on mazmundagi axborotni qabul qiladi. Shuning uchun yolg'on axborot qanday ko'rinishda bo'lmasin, unga ishonch kuchliroq va haqiqat yuzaga chiqquniga qadar odamlar orasida aylanib yuradi. Bu bir tomondan, axborotni o'z vaqtida oshkor qilmaslik bilan ham bog'liq. Shuning uchun "Feyk xabarlar" ning ijtimoiy tarmoqlarda tarqalishi oson. U yoki bu axborot rasmiy manbalarda chop etilmagach, turli kanallarda, bu sohada professional bo'lmagan insonlar tomonidan voqealarning noto'g'ri talqin qilingan holda tarqalishi mana shunday oqibatlarni ham keltirib chiqaradi. Soxta yangiliklar atayin tarqatilganda shunday bir vaziyat yuzaga keladiki, endilikda odamlar nimaga va kimga ishonish yoki ishonmasligini bilmay qolishadi. So'ngi paytlarda yolg'on, uydirma xabarlar, nafaqat ko'ngilochar nashrlar, internet yoki ijtimoiy tarmoqlarda, balki jiddiy, rasmiy nashrlar, hatto obro'li OAVda ham uchramoqda. Ma'lum bo'lishicha, ayollar erkaklarga qaraganda televizor ko'rishni afzal ko'rishadi. Erkaklar esa, internet ommaviy axborot vositalariga ayollarga qaraganda ko'proq murojaat qilishadi. Shu bilan birga, erkaklar olingan ma'lumotlarga ayollarga qaraganda e'tiborliroq bo'ladi.

Soxta, yolg'on ma'lumotlarni tarqatuvchilar turli manfaatlarni ko'zlagan bo'lishi mumkin[1].

Moddiy manfaat. Soxta axborot mualliflari ko'pincha jalb qiluvchi, "Qichqiruvchi" sarlavhalardan yoki to'liq to'qimalardan foydalanib, o'quvchilar auditoriyasini oshirishga, o'zlariga havolalarni ko'paytirishga harakat qilishadi. Bunda klikbeyting prinsipi orqali foyda maqsad qilinadi.

Siyosiy manfaat. Auditoriyasi katta bo'lgan platformalarda soxta kontent yaratish, tahlikani chaqiruvchi ma'lumotlarni joylash orqali auditoriyani boshqarishga, tartibsizlik, vahima kayfiyatini keltirib chiqarishga urinish ham mumkin.

Fishing. Elektron pochtaga qiziqarli sarlavhali spam xabarlarini jo'natish holatlari ham uchraydi. Bunda elektron pochta egasi kelgan «qiziqarli» xabarni ochishi bilanoq kompyuter yoki mobil qurilma virus bilan zararlanadi. Virus tarqatuvchilar esa shaxsiy ma'lumotlarni qo'lga kiritib, katta foyda ko'rishadi.

Umuman bugun “feyk yangilik” deb atalayotgan va axborot olamida o‘rganilishi, tahlil qilishini va bunday xabarlarining oldini olinmasa, juda katta salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkinligi haqida qizg‘in bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan soxta, qalbaki, yolg‘on axborotlar hali jurnalistika paydo bo‘lmasidan avval ham, mish-mish ko‘rinishida o‘zaro so‘zlashuv orqali odamlar orasida keng tarqalgan. Og‘zaki kommunikatsiyaning rivojlanishida bunday axborotdan turli qarama-qarshiliklar, manfaatlar yo‘lida foydalanilgan. Soxta, uydirma axborotning o‘zaro so‘zlashuvdagi og‘zaki ko‘rinishi hozir ham saqlanib qolgan va uning ta’sir kuchi zamonaviy “feyk” lardan kam emas. Xalq og‘zaki ijodining rivojlanishi tufayli “feyk” axborotlarning bir qismi ertak va dostonlarga ko‘chdi. Har bir millatning nomoddiy boyligi hisoblangan ertaklari, dostonlari, afsonalarida fitna, yolg‘on, uydirmalar orqali ijobiy qahramonlarga qarshi yomonliklar aks etgan. Ular aslida muayyan bir xalqning tabiati, milliy xususiyatlar, turmush tarzining ifodasi bo‘lgan. Yozma adabiyot paydo bo‘lganidan keyin soxta, uydirma axborot aks etgan holatlar badiiy asarlar mazmunida uchraydi[2].

OAV tarixida jurnalistikaning paydo bo‘lishi va rivojlanishining dastlabki davrida yangiliklarning katta qismini mish-mishlar, ovozlari tashkil qilganining bir necha sabablar bor edi:

- Bosma nashrlar paydo bo‘lguniga qadar ommaviy axborotning og‘zaki va yozma shaklining rivojlanmaganligi;
- Mish-mishlarning haqiqiy, to‘g‘ri axborotga nisbatan arzon bo‘lganligi;
- Senzuraning kattaligi;
- Auditoriyani chalg‘itishga intilish[3];

O‘zbek romanchiligining asoschisi sanalgan Abdulla Qodiriy o‘zining “O‘tkan kunlar” romanidan maktub detalidan unumli foydalangan. Otabekning Kumushga yozgan xati “feyk” xabar edi. Asardagi maktublarda o‘sha davrda “feyk” axborotlardan qanday foydalanilgani haqida o‘quvchiga yetarlicha tassavur beradi. Badiiy asarlarda ifodalangan bunday axborotlar omma orasida ma’lum kishilar tomonidan tarqatilgan va ko‘p hollarda tekshirilmasdan chora ko‘rilgan, aybsiz “aybdor” lar jazolangan. Tarixdan bunday misollar ko‘plab keltirish mumkin[4].

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Dastlab soxta yangiliklar odamlarning ko‘nglini olish, "ko‘z ko‘rib, quloq

eshitmagan" voqealarni to'qib chiqish, omma diqqatini chalg'itish maqsadida tarqatiladi. Misol uchun, AQSH bilan Ispaniyaning Kuba masalasida munosabatlari tarang bo'lib turgan bir paytda Xyorst gazeta xodimlari R.Harding va F.Ramingtonni Kubaga yuboradi. U yerga borgan muxbirlardan "Hammayoq tinch. Urushdan asar ham yo'q. Qaytsak ham bo'laveradi" - deb javob beradi. Shundan keyin "Jornel" gazetasi sahifalarida uydirma, soxta xabarlarini berib borib, ikki davlat rahbarini bir-biriga qayraydi. Oxir-oqibatda urush o'chog'ini ochishga erishadi. Natijada, gazetaning o'quvchilari haddan ziyod ko'payib ketadi.

Yolg'on axborotlar davlat ma'sul odamlarini obro'sizlantirish maqsadida ham tarqatiladi. Masalan tarixga yuzlansak, 2017-yilning oktyabrida Fox Business kanaliga intervyu bergan AQSH Prezidenti Donald Tramp haqiqatdan ham yolg'on axborotlar tarqatish boshlanganini aytib o'tgandi. Balki bu davlatga kelib "feyk yangiliklar" atamasi izohi birmuncha o'zgargan bo'lishi mumkin, biroq hali hanuz u o'z mohiyatini yo'qotmagan. Marriam Webster.Com saytida keltirilishicha, bu atama 1890-yildan boshlab rasmiy manbalarda qo'llanila boshlagan[5].

Yurtimizda ham soxta xabarlar juda tezlik bilan tarqalmoqda. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda Jizzax viloyati Zomin tumani hududida ayiq ikki nafar fuqaroning umriga zomin bo'lganligi hamda ayiq ovchilar tomonidan o'ldirilganligi xabar tarqalgan edi. Natijada Davlat ekologiya qo'mitasi tomonidan ushbu xabar yolg'on, ya'ni "Feyk ma'lumot" ekanligi ma'lum bo'ldi[6].

Feyk videoni aniqlash. Video YouTube ga joylangan bo'lsa, YouTube DataViewer servisidan o'tkaziladi. U videoning tarmoqqa qachon yuklanganini ko'rsatadi va bir nechta skrenshotlarni chiqarib beradi. Skrenshotlar orqali qidiruv berib, shunga o'xshash videolarni qidirib ko'rish mumkin bo'ladi. InVID servisi orqali esa turli platformalardan yuklangan videolar haqida to'liq ma'lumot olish mumkin. U video internetga yuklangan paytdan boshlab bosib o'tgan yo'lini ko'rsatadi. Videoni ko'rishda mashina raqamlari, mayda yozuvlar, odamlarining ust-boshi, binolar holatiga diqqat qaratish orqali ham videoga ishlov bergan-berilmaganini aniqlash mumkin.

XULOSA

Avvalo soxta ma'lumotlarga ishonib qolmasligimiz uchun, o'zimizning media savodxonligimizni oshirishimiz kerak. Bolaga yoshligidan nima yaxshi, nima yomonligini, shuningdek, oq-qorani ajratishni o'rgatsak, fikrlash doirasini kengaytirib, savodxonligini oshirib, bilimli, ilimli, zakovatli qilib o'stirsak, shunda farzand har qanday soxta ma'lumotlarning changaliga tushib, adashib qolmaydi.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, aqida bilmagan kimsada shaytondan himoya qiladigan eng muhim vosita bo‘lmaydi. Shayton bunday himoyasiz kimsani o‘z yolg‘onlari sari yetaklab ketaveradi. Shuning uchun ham ma‘rifat to‘g‘risidagi sof e‘tiqodni o‘rganishga asdoydil harakat qilish lozim. “Feyk” xabarlarini tarqatish muqaddas dinimizda, qolaversa, qonun hujjatlarida, shuningdek, badiiy adabiyotlarda qattiq qoralangan va oldini olish maqsadida bir qancha tahliliy fikrlar keltirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Комиссаров М.А. Проблема распространения недостоверной информации в СМИ и социальных медиа// Тезисы к выступлению на 20-й Центрально-Азиатской Конференции СМИ “Будущее журналистики”. <https://www.osce.org/representative-on-freedom-of-media>
2. Kaminska, Izabella (January 17, 2017). “A lesson in fake news from the info-wars of ancient Rome”. Financial Times. Retrieved July 4, 2017.
3. Тертычный, А. А. Жанры периодической печати / А. А. Тертычный. – М., 2002. – с.294.
4. Қодирий А. Ўткан кунлар. Роман. – Тошкент. 2018. –Б. 120-121.
5. Bobojonova Z. G‘irrom daho qismati// “Taffakur” jurnali, 2012. № 1. -B.82-92.